BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Bingol University Faculty of Theology

e-ISSN 2687-5128

Sayı: 26 / Aralık 2025 *Issue: 26 / December 2025*

Molla Sadrâ'da Gölge Sembolizmi

Shadow Symbolism in Molla Sadrā

Fevzi YİĞİT[1]

[1] Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sivas, Türkiye.
Assoc. Prof, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, Türkiye.

E-posta adresi: fevziyigit@cumhuriyet.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9420-5186

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Citation: Yiğit, Fevzi. "Molla Sadrâ'da Gölge Sembolizmi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26* (Aralık 2025), 102-116. https://doi.org/10.34085/buifd.1756863

ÖZ

Geliş Tarihi
02.08.2025

Kabul Tarihi
24.11.2025

Yayın Tarihi
25.12.2025

Bu çalışmada, felsefenin sosyal bilimleri, bilhassa sanat ve estetiği etkilemesinin özellikle semboller vasıtasıyla gerçekleştiği fikrinden hareketle, Molla Sadrâ'nın gölge sembolizmi hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Nitekim bir sanatçı varlık kavramını bir filozof gibi idrak etmeyebilir ancak ışığı veya gölgeyi eserinde filozofça kullanabilir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı başta sanat ve estetik olmak üzere diğer ilim dallarında araştırma yapanların faydalanabileceği şekilde metafiziği bir sembol üzerinden anlatmaya çalışmaktır. Nitekim İslâm filozoflarından Platoncu çizgide felsefe yapan Sühreverdî, İbnü'l-Arabî ve Molla Sadrâ'nın sembolik anlatıma yoğun ilgi gösterdiği görülür. Bunun nedeni sembollerin aklın sezgi, algı ve müşahede yönüne hitap etmesidir. Mantık, kıyas ve akıl yürütmeden farklı olarak semboller derin felsefi anlamları ve burhanî bilgileri taşır ve bunları zihne doğrudan sunarlar. Semboller içerisinde gölge sembolizminin özel bir yeri vardır. Ayna sembolizmiyle birlikte bu sembolün en çok kullanılan ve en etkili sembol olduğu söylenebilir. Bu nedenle Molla Sadrâ'nın bu sembolü nasıl kullandığını görmek faydalı olacaktır. Gölge sembolü varlık karşısında mahiyeti, zorunlu karşısında imkânı ve nur karşısında karanlığı temsil etmektedir. Birinciler zorunlu, bilfiil, kalıcı, değişmeyen ve aslî olana karşılık gelirken ikinciler mümkün, bilkuvve, geçici, değişen ve tali olana karşılık gelir. Gölge sembolizmi yaratılışın mahiyetini anlamakta önemli bir işleve sahiptir. Tanrı ile âlem arasında gölge ile sahibi arasındaki gibi bir ilginin kurulması, Tanrı'yı âlem olmaktan koruduğu gibi Tanrı karşısında ikinci ve bağımsız bir gerçekliğin tesis edilmesine de engel olur. Bu makalenin, Molla Sadrâ'nın metafizik karaktere sahip felsefe anlayışının anlaşılmasına, katkı yapacağı söylenebilir. Bu çalışmada, Molla Sadrâ'nın metinleri üzerinden kavramsal analiz ve karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Molla Sadrâ, Gölge, Sembol, İmkân.

ABSTRACT

Date of Submission
02.08.2025

Date of Acceptance
24.11.2025

Date of Publication
25.12.2025

In this study, Mulla Sadra's views on shadow symbolism are discussed, based on the idea that philosophy influences social sciences, especially art and aesthetics, through symbols. Indeed, an artist may not comprehend the concept of being as a philosopher does, yet they may employ light or shadow in their work in a philosophically meaningful way. Therefore, the purpose of this study is to explore metaphysics through the symbol of shadow in a manner that can benefit researchers in fields such as art, aesthetics, and other sciences. It is evident that Islamic philosophers, such as Suhrawardī, Ibn 'Arabī and Mulla Sadrā, who followed the Platonic tradition, showed a particular interest in symbolic expression. This is because symbols appeal to the intuitive, perceptive, and observational aspects of the mind. Unlike logic, syllogism, and reasoning, symbols carry deep philosophical meanings and demonstrative knowledge, presenting them directly to the mind. Among symbols, shadow symbolism holds a specific place. Hence, it is valuable to investigate how and to what extent Mulla Sadrā utilized this symbol. The shadow symbolizes the essence in relation to being, possibility in relation to necessity, and darkness in relation to light. The former corresponds to the necessary, actual, permanent, unchanging, and primary reality, while the latter corresponds to the possible, potential, transient, changing, and secondary reality. Establishing a relationship between God and the world, similar to the connection between the shadow and its source, both protects God from being conflated with the world and prevents the establishment of a second, independent reality in the face of God. It can be said that this article will contribute to the understanding of Mulla Sadrā's philosophy, which has a metaphysical character. In this study, conceptual analysis and comparison methods were used on the texts of Mulla Sadrā.

Keywords: Islamic Philosophy, Molla Sadrā, Shadow, Symbol, Possibility.

GİRİŞ

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında felsefenin sosyal bilimleri ve özellikle sanatı daha çok sembolik anlatılar üzerinden etkilediği düşüncesi belirleyici olmuştur. Şöyle ki bir sanatçı teorik bir felsefî konuyu olanca açıklığıyla anlayıp konu edinemeyebilir ancak herhangi bir sembolü kavrayabilir ve eserinde kullanabilir. Örneğin herhangi bir sanatçı varlık kavramını bir filozof kadar kavrayamayabilir ancak örneğin ışık ve gölge sembolleri üzerinden onu eserine konu edinebilir.

Bunun yanında metafizik temelli bir felsefenin temel özelliklerinden birisi sembolizm içermesidir. Ülkemizde tasavvuf alanında sembolizmle ilgili çalışmalar yapılsa da İslâm felsefesi alanında neredeyse hiçbir çalışmanın olmadığı görülür. Molla Sadrâ'nın hem felsefeyi hem de tasavvuf metafiziğini kuşatması, konuyla ilgili görüşlerinin araştırılmasını önemli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, felsefî sembollerle (rumuz) ilgili olarak alana katkı yapmaya çalışmaktır.

Makalenin temel savı Molla Sadrâ'nın kendinden önceki felsefî mirası tevarüsle gölge sembolünü kullandığı ve bunu sadece bir araç değil felsefesinin temeline yerleştirdiğidir. Aşkın hikmet (el-hikmetü'l-müteâliye) sadece burhanî delillere dayanmaz aynı zamanda keşfe dayanır. Buradaki keşf manaların, sırların ve hakikatlerin keşfi olup bir kısmı birtakım sembollerin keşfiyle kendisini gösterir.[1] İşte bu çalışmanın amacı Molla Sadrâ felsefesinin bu yönüne işaret etmektir. Bu çalışmada, Molla Sadrâ'nın metinleri üzerinden kavramsal analiz ve karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Konuyu incelemeye başlamadan önce Molla Sadrâ'yı önceleyen bazı filozofların görüşlerini kısaca aktarmak onu daha iyi anlamada faydalı olacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki sembolik anlatım, çok anlamlılığı bünyesinde taşıyarak tek bir anlama hapsolan zihinsel darlığın ve körlüğün önüne geçen bir anlatım biçimidir. Başka bir açıdan sembolik anlatım en üstte yer alan aklın, aşağı akılları öğretmek için kullandığı bir anlatım yöntemidir. Bunun için evrensel anlamda vahiy, felsefe, metafizik ve mistik öğretilerin dilinde sembolik ögeler bulunur.[2]

Molla Sadrâ'ya (ö. 1051/1640) göre sembol ve misaller duyusal ve duygusal şeyler olmayıp hikemî şeylerdir. O, *Esfâr*'ın girişinde hayat hikayesini anlatırken Kum'un Kehek köyünde yaşadığı riyazet ve inziva sonucunda burhanî delillerin ortaya koyamadığı bazı sembolleri keşfettiğini dile getirir. Nitekim ona göre vahyin dili semboliktir ve bu dili ancak bilfiil akıl seviyesine ulaşmış kişiler gereğince kavrar.[3] Örneğin Pisagor (ö. MÖ 495), Empedokles (ö. MÖ 434), Platon (ö. MÖ 347) ve diğer birçok kadim filozof bu dili kullanmış ve onlar bunu nübüvvet kandilinden iktibas etmişlerdir.[4] Filozofların kullandığı sembolik dil, ehli tarafından anlaşılmış ancak çoğunluk ya bunları reddetmiş ya da yanlış anlamıştır.[5] Molla Sadrâ bu durumun sembol ile sembolün gösterdiği şeyi ayırt edememekten kaynaklandığını ve bunun da zihinsel bağlarla kayıtlanma, taklit ve cehaletten doğduğunu dile getirmiştir.[6]

Molla Sadrâ'ya göre Yunan ve Pers'in büyük filozofları, içerisinde bulunduğumuz âlemin, yüce âlemin bir gölgesi olduğunu ifade etmişlerdir. Yine onlar cisimlerin hissedilir heyetlerini bir tür gölge kabul etmiş ve her birine bir rab tahsis etmişlerdir. Onlara göre nuranî rablerin ilâhî aydınlatmasıyla heyetler ve karışımlar meydana gelir.[7] Örneğin Empedokles mümkün varlıkların mahiyetlerini gölgeler olarak kabul etmiş ve

[1] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*, çev. Şamil Öçal-Mustafa Borsbuğa (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023), 1/54.

[2] Titus Burckhardt, *Aklın Aynası*, çev. Volkan Ersoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 127-128.

[3] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, thk. Muhammed Hâcevî (Tahran: İran Felsefe Akademisi Yayınları, 1402/1981), 9.

[4] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-'arşiyye* (Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1391), 160.

[5] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/386.

[6] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn*, thk. Muhammed Hansârî (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1384), 69.

[7] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*, çev. Mahmut Meçin-Mehmet Tayfun Küçük (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024), 5/362.

gerçekten var olanın varlık olduğunu ileri sürmüştür. O, âlemi oluşturan mahiyetleri kendinde gerçek ve tahakkuk etmiş manalar olarak ve varlık kazanmalarını da bir gaye ve failin varlığına bağlı olarak kabul etmiştir.[8]

Yine Platon'a göre filozof gerçek ile gerçek olmayan ayrımına varan kişidir. Zira nesnelerin aydınlık ve karanlık yönleri vardır ki bu karanlık kısım yansıma ve gölgeye karşılık gelir. Onun mağara istiaresinin temelinde gölge sembolizmi yatar. Gölge ayân ile dış dünyadaki nesne, yansıyan ile yansıma, asıl ile tali ve güçlü ile zayıf arasındaki ayrımın bir ürünü olarak ortaya çıkar.[9] Molla Sadrâ'ya göre Platon'un ayândan kastı akıllardır ve duyulur âlem aklî âlemin bir gölgesidir.[10]

Gölge sembolü İslâm düşünürleri içerisinde daha çok Platoncu çizgide felsefe yapan Sühreverdî (ö. 632/1234) ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından yoğun olarak kullanılmıştır. Sühreverdî *Telvihat* adlı eserinde kadim filozofların, bu âlemin cevherlerini yüce âlemin gölgeleri olarak kabul ettiklerini belirttir.[11] Yine O, Nurların Nurundan meydana gelen ilk aydınlanmanın, en büyük berzah olan ilk gölgenin meydana gelmesine sebep olduğunu dile getirir. Öyleyse gölge, zâtı gereği nur olmayandır ve bu yüzden sürekli ihtiyaç ve yoksunluk içerisinde olandır. Yani muhtaçlık ve yoksunluk bir tür karalık ve karanlıktır.[12] Şu hâlde karanlıklar âlemi, nurlar âleminin bir gölgesidir. Sabit yıldızların düzeni ise rastgele olmayıp aklî bir düzenin gölgesidir.[13]

İslâm düşünürleri içerisinde özellikle İbnü'l-Arabî'nin bu sembolizmi oldukça fazla kullanıp geliştirdiği görülür. Ona göre âlem Hakk'ın gölgesidir. Bir şeyin gölgesi duyusal ve bilkuvve mevcut bir şeydir. Âlemin kendisi gölgeyi meydana getiren mümkün zâtlardır. Hakk'ın bu zâtlara ışığı vurunca gölgeler/cisimler meydana gelir. Yani Hakk'ın varlığı, âyân-ı sâbite/ilâhî isimler ve mümkünler gölgenin oluşmasını sağlayan üç unsurdur. Ayrıca nasıl ki uzaklık nedeniyle duyusal yanılsamalar meydana geliyorsa mümkünlerin varlıktan uzaklıkları ve yokluğa bulaşmaları onların gölgemsi karakterini oluşturmaktadır. Gölge, ait olduğu nesneye dair bir kanaat oluşturduğu gibi âlem de Hakk hakkında bir kanaat oluşturur ancak tam olarak yeterli ve gerçek bir bilgi vermez.[14]

Molla Sadrâ'yı derinden etkileyen büyük filozof Dâvûd-i Kayserî'ye (ö. 751/1350) göre oluş ve bozuluş evreni tek olan varlığın gölgesidir. Ancak gölgenin ortaya çıkması için misalî sûretlerin ortaya çıkması gerekir. Misalî sûretler ayrık hayalleri, bunlar da mukayyet misalleri oluşturur. Gölgeler ruhanî âleme delildir zira varlık mertebeleri arasında üstten alta doğru illet ve malul ilişkisi bağlamında asıl ve gölge ilişkisi söz konusudur.[15] Molla Sadrâ bu üç filozofu takiple sembolik bir dil ve anlatıyı esas almıştır. Hatta onun en meşhur eseri olan ve Türkçe'ye *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet* şeklinde tercüme edilen eseri "yol sembolizmini" esas alır.[16] Yol sembolizmi müstakil bir çalışmayı gerektirmekte olup onu tercih etmememizin nedeni Molla Sadrâ üzerindeki Platon'un etkisini görmeye çalışmaktır.

Molla Sadrâ'nın gölge sembolünü nasıl işlediğini konu alan bu makale, üç başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta gölge sembolünün ontolojik boyutu varlık-yokluk, varlık-mahiyet ve zorunluluk-imkân gibi bağlamlarda ele alınmıştır. İkinci başlıkta gölgenin âleme karşılık geldiği ve âlemin de varlığın bir tür zuhur,

[8] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/386.
[9] Platon, *Devlet*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 264-271.
[10] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*, çev. Ahmet Kamil Cihan vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023), 2/72.
[11] Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş Sühreverdî, *Kitâbü't-telvîhât*, çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 354.
[12] Şihâbüddîn Es-Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk -İşrâk Felsefesi-*, çev. Eyüp Bekiryazıcı-Üsmetullah Sami (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 366-368. "Fakirlik iki cihanda yüz karasıdır" şeklinde gelen rivayetler bu anlamı desteklemektedir.
[13] Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, 400, 416.
[14] İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, thk. Ebu'l-A'la Afifî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 101-103.
[15] Dâvûd el-Kayserî, *Mukaddemat*, çev. Hasan Şahin vd. (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997), 29, 43-44.
[16] Seyyid Hüseyin Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhî Hikmet* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 74-75; Muhammed Hamenei, *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye*, çev. Sedat Baran (İstanbul: Denge Yayınları, 2006), 48; Yol sembolizmine dair yazılmış şu makaleye bakılabilir: Mahmut Meçin, "Felsefe ve Tasavvufta Sefer Metaforu: Aklî ve Manevî Yolculuk", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020/2), 344.

iş, tavır ve hali anlamına geldiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Üçüncü başlıkta ise gölge ve âlemin bilgiye konu oluşuna işaret edilmiştir.

1. Ontolojik Açıdan Gölge Sembolizmi

Öncelikle gölge sembolünün anlamı üzerinde durmak istiyoruz. İbn Sînâ'ya göre gölge ile sahibi arasında lüzum ilişkisi vardır.[17] Molla Sadrâ'ya göre ise gölge "sınır" anlamına gelir. Oysa varlığın zâtı gereği bir sınırı, sonu, zıddı ve kusuru yoktur. Bunlar varlığa sudûr, feyz, açılım, ışıma, gölge ve yayılım vasıtasıyla karışan yokluklardır.[18] Molla Sadrâ'nın çağdaş takipçisi Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'ye (ö. 1981) göre de bir şeyin gölgesinden maksat o şeyi oluşturan sınırlardır. Tanrı sınırsız bir varlık olduğu için kendisi bir gölge olarak kabul edilemez. Onun dışındaki bütün mevcutlar ise sınırlı olduğu için gölge olarak kabul edilir.[19] Gölge, gölge sahibini nitelese ve gösterse de onu tam olarak tanımamıza fırsat vermez. Ancak öte taraftan bu sembol madde ve cismin temel karakterini ele vermesi açısından oldukça etkili bir semboldür.

Molla Sadrâ gölge sembolüne benzer birçok sembol ve kavram kullanır. Bunlardan birisi ses ve yankısı iken bir diğeri heykel sembolüdür. Öyleki felsefede heykel, soyut ve nuranî bir aslın cismanî âlemde görünür ferdine denir. Sanat ürünü heykeller bu fertlerin sûretlerinin gölgesidir.[20] Yine gölgeye eş değer ve denk olarak sûret ve misal/silüet kavramları kullanılır ki bunların hepsi aslında tecelligâh ve mazhar anlamındadır.[21] Gölge aynı zamanda bir perdedir ve perdenin görevi bir açıdan açmak başka bir açıdan ise gizlemektir.[22] Yine sızıntı ve taşma da bir tür gölge gibidir. Çünkü sızıntı ve taşmada tâbi olma ve lüzum ilişkisi vardır.[23] Gölge anlamında kullanılan kavramlardan bir diğeri içi koruyan ve için yansıması olan kabuktur.[24]

Şimdi gölge sembolünün metafizik ve ontolojik temel meselelerin izahında nasıl kullanıldığına bakmak yerinde olur. Molla Sadrâ'dan bahsetmeden önce onun bu konuda takip ettiği âriflerin görüşünü kısaca ortaya koyalım. Âriflere göre varlık; oluşun kaynağı, eserlerin ilkesi, malum ve kendisinden haber verilen şeydir. Dolayısıyla varlığın kendisi gölge olarak kabul edilemez.[25] İbnü'l-Arabî'ye göre imkân; varlık ile yokluk, ışık ile karanlık arasında bir mertebede yer alması ve onun iki zıt uçla nitelenebilmesi anlamına gelir. Yani mümkün varlık ne mutlak varlık gibi saf nurdur, ne de mutlak yokluk gibi bütünüyle karanlıktır. Bu nedenle mümkünün hakikati, kendine özgü bir mahiyete sahiptir ve bu konuda bilgi sahibi olmak oldukça zordur.[26]

Molla Sadrâ ilâhî filozofları takip ederek gölge sembolizmini nedensellik üzerinden izah eder. Gölge varlığın temel özelliği sebebe ihtiyaç duyması ve sebeple kaim olmasıdır. Başka bir deyişle gölgenin zâti özelliği bağıl ve bağımlı olmasıdır.[27] Zira yüce âlem aşağı âlemin illetidir ve malul illetine tâbidir. Nitekim illet ve malul, gölge sahibi ve gölge arasında tâbi olmaklık, varlık ve rütbe yönünden öncelik ve sonralık, tamlık ve eksiklik ilgisi vardır.[28] Duyusal, unsurî ve felekî her tabiat, Allah Teâlâ katında bulunan ilâhî ve ayrık sûretlerin gölgesi ve örneğidir. İlâhî sûretler duyusal tabiatların faili, gayesi ve sûreti iken bunların kendisi kuvve ve imkândan

[17] İbn Sînâ, *er-Risâletü'l-arşiyye fi hakaiki't-tevhid ve isbatü'n-nübüvve*, thk. İbrâhim İbrâhim Hilâl (Kahire: Câmiatü'l-Ezher, 1980), 40.
[18] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, thk. Necefkulu Habibî (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1384), 1/516.
[19] Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizan fi tefsiri'l-Kur'an*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2005), 8/368-369.
[20] Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn*, 49.
[21] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*, çev. Hasan Akkanat-Ahmet Faruk Yolcu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2025), 7/68.
[22] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, "İksîrü'l-ârifin fî ma'rifeti'l-hakkı'l-yakîn", *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefi*, thk. Yahya Yesribî (Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2021), 3/178.
[23] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-me'âd fi Hikmeti'l-müte'âliye*, thk. Muhammed Zebihî-Cafer Şah Nazarî (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1381), 1/302.
[24] Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-me'âd*, 2/506.
[25] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/534.
[26] İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2010), 12/310-311.
[27] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/402.
[28] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/784.

hali olmayan gölgelerdir.[29] Nitekim sûrete bürünmeyen madde karanlık bir cevherdir ve sûretle bitişmediği müddetçe akledilemez.[30]

Molla Sadrâ; İbnü'l-Arabî'nin her sebepli şeyin iki yönünün olduğu, bunlardan birincisinin faile benzediği yön ikincisinin ise failden farklılaştığı yön olduğu düşüncesine katılır. Eğer böyle olmasaydı ya her şeyin faille özdeş olması ya da sebeplinin sebebine rağmen var olması gerekirdi ki her iki durum vakıaya aykırıdır. Dolayısıyla meful failine bir cihetten uyarken bir cihetten farklılaşır. Sebeplinin sebebine uyduğu cihet varlık ve nuranî yön iken farklılaştığı cihet ise mahiyetidir.[31] Aşağıda mahiyet hakkında bahis açılacaktır.

Molla Sadrâ *İkâzü'n-nâimîn* adlı eserinde gölge sembolü üzerinden imkân kavramını şöyle açıklar: Hakk Teâlâ fail olarak işini imkân üzerinden icra eder ve böylece gölgemsi varlıklar meydana gelir. Zira failin salt ve bilfiil varlığı kendinde bir değişim ve dönüşüme konu değildir. Başka bir deyişle tek, salt ve bilfiil olanın ikincisi veya onun için başkası söz konusu değildir. Özdeşliği yönünden basit, bilfiil, tek, ezelî ve ebedî olanın karşısında salt yokluk ve imkândan başka bir şey yer alamaz. Birincisinin zihin ve dil dışında gerçekliği olamayacağına göre geriye imkân kalmaktadır. İşte imkân Hakk'ın işlerinin aynası ve zâtî tecellilerini kabul eden izafî yokluk ve gölgemsi varlıktır.[32]

Kanaatimizce gölge sembolizmi, varlık ve yokluk zıtlığının oluş ve bozuluşu doğuramayacağı kabulü üzerine konuşlanır. Nitekim oluş ve bozuluş evreni ne salt varlığın kendisi ne de salt yokluğun bir ürünüdür. Bilakis imkânın yani salt varlığın lazımı, aşağı doğru açılımı ve en iyi ifadesiyle varlığın gölgesidir.[33] Buna göre şeyin kendi imkânına bakıldığında bu şeyin yokluk, kötülük ve karanlığın kaynağı olduğu görülür. Bu şeye verilmiş varlığa bakıldığında ise onun nuranî olduğu görülür. Başka bir deyişle bu şeyin zâtı fakirliğin ve karanlığın kendisi yani gölgedir.[34]

Bu durumu Molla Sadrâ ontolojisinin temelini oluşturan Zorunlu Varlık fikri üzerinden açıklamak gerekirse Zorunlu Varlığın dış dünyada çelişiği yoktur. Onun çelişiği ancak mutlak yokluk şeklinde insan zihninde ve sözde bulunur. Dolayısıyla mutlak yokluğun bu ikisinden başka dış dünyada hükmü ve etkisi yoktur. Tıpkı güneş ışınlarının bulut, su ve yeryüzü şekillerine bağlı olarak yoğunlaşıp incelmesi gibi izafi yokluklar/gölgeler ise varlığın açılımı esnasında kabul edicilerin noksanlık ve engellenmelerinden kaynaklanır. Böylece gölgeler ve alacakaranlıklar oluşur. Karanlık ile gölge arasındaki fark şudur: Birincisi, aslî olarak ışığın yokluğudur. İkincisi ise ışığın engellenmesinin bir ürünüdür. Karanlık salt yokluğa karşılık gelirken gölge görece yokluğa, imkândan kaynaklanan eksikliğe ve kusura karşılık gelir. Aklî, nefsanî ve cismanî cevherler fiilî olmalarını sağlayan ilke, feyiz ve nûrdan doğduktan sonra varlık mertebelerine göre olgunluk ve tamlıklarını kaybederler.[35]

Buraya kadar gölge ile ilgili olarak üç şey dile getirildi: 1. Mümkün ve bağıl varlıklar kendi başlarına ayrı ve müstakil olmak ile hiçlik, hayal ve yalan olmak arasında bulunurlar. Bir anlamda onlar mevhûmî varlıklardır.[36] Yani onların zâtı bağıl, ilişkili ve muhtaç olmanın kendisidir. 2. Onlar Zorunlu Varlığın durumları, sanatı, yönleri, nurunun parıltıları, ışığının gölgeleri ve zâtının tecellileridir.[37] 3. Bir şeyin Zorunlu Varlık katındaki hakikati dış dünyadaki hakikatinden daha gerçektir. Zorunlu Varlık ile hakikat kazanan mümkün varlıklar şahsiyet, türlük, cinslik ve birleşmek gibi özelliklere sahip olurlar.[38]

---

[29] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 5/444.
[30] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/456.
[31] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/750.
[32] Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn*, 48-49.
[33] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/516.
[34] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/450-451.
[35] Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn*, 41.
[36] Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, 225.
[37] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/104.
[38] Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-'arşiyye*, 139.

Molla Sadrâ felsefesinde Zorunlu Varlığın zuhuru ile bütün her şeye ulaşıp her şeyi medyana getiren "yaygın/münbasit varlık" meydana gelir ki o, buna Zorunlu Varlığın gölgesi der.[39] Molla Sadrâ *Esfâr*'ın birinci cildinde "vücudun genişleyici gölgesinin" mümkün bütün mahiyetlere yayıldığını dile getirir. Dolayısıyla iki şey arasındaki bağlantıyı kuran mana öncelikle ve analitik olarak her şeyi kapsar.[40]

Molla Sadrâ varlık mahiyet ayrımını gölge sembolizmi üzerinden açıklar. Molla Sadrâ'ya göre dış dünyadaki bir mevcudun gölge olduğunu söylemekten maksat onun varlık yönü değil mahiyet yönüdür. Zira mahiyet bir tür yokluktur.[41] Varlığa hakikati itibariyle zayıflık ve kusur karışmadığı gibi mahiyet de buluşmaz. Ancak varlık nüzul/feyz/tecelli edince mahiyetler, noksanlıklar ve gölgeler meydana gelir.[42] Her şeyin mahiyeti, o şeyin akıldaki bir yansısı ve zihindeki benzeridir. Bu sadece keşif ile değil burhan ile bilinen bir bilgidir.[43]

Molla Sadrâ'ya göre varlık/nur gölge sahibine karşılık gelirken mahiyet ise gölgeye karşılık gelir. Böylece teklik korunduğu gibi görece çokluğun izahı yapılmış olur. Şöyle ki gölgedeki karanlık ışığın doğrudan kendisi olmadığı gibi karanlığın da kendisi değildir. Zira karanlık ışığın çelişiğidir oysa gölge ışık sayesinde ortaya çıkmaktadır.[44] Başka bir deyişle mahiyete bürünmüş mevcut cevherler gölgelerdir ve onlardaki gerçeklik varlığa ait iken yokluk ise mahiyetlere aittir. Oysa karanlık cevherin de yokluğunu ifade eder.[45]

Varlık ile mahiyet arasında, iki bağımsız ve ayrı şey arasındaki gibi bir ilgi yoktur. Zira mahiyet bizzat mevcut ve yaratılmış değildir aksine o, varlığın bir yansıması ve gölgesidir.[46] Yine varlık ile mahiyet arasındaki birlik, yansıyan ile yansıma, aynaya bakan ile aynadaki sûret arasındaki gibi bir birliktir.[47] Mahiyetin taayyünü, bir nesnenin aynada görünen sûretine benzer.[48] Hâsılı varlık ile mahiyet arasındaki ilgi bir şey ile gölgesi arasındaki ilişki gibidir.[49]

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılacağı üzere varlık mahiyet karşısında asıldır. Bilindiği üzere Molla Sadrâ'nın en önemli görüşlerinden birisi "varlığın asaleti", mahiyetin ise bağıl oluşudur. Hatta asalet ve bağıl oluş düşüncesi tam da gölge sembolizminde kendini gösterir. Varlığa bağlı olarak mahiyetin ortaya çıkışı, gölge sahibine bağlı olarak gölgenin çıkışına benzer.[50] Bu durum varlığın asaleti ve birliği fikri ile panteizm arasındaki farkı da mümkün olduğunca ortaya koyar. 51

Gölge sembolünden bahsetmek nurdan bahsetmek demektir. Molla Sadrâ'ya göre varlık, nurun eş anlamlısıdır. Şu hâlde bütün nurlar, Nurların Nuru'nun zâtını bilmesinden meydana gelir. Ancak bunların ortaya çıkışı mertebeli ve sıra düzenlidir. Yine bunlar O'nun nurunun bağış ve merhametinin menzilleri olarak tavsif edilebilir. Nurların Nuru'ndan "ilk sudûr eden nurun", kendini bilmesi ve yetkinliği, diğerlerinden daha fazladır. Açılım, düşüş ve yayılım devam ettikçe sonunda gölgeler âlemine ve en sonunda da salt karanlığa ulaşılır.[52]

---

[39] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb,* 1/516.
[40] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/276.
[41] Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn,* 42.
[42] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/206.
[43] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/366.
[44] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/752.
[45] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/240.
[46] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 5/468.
[47] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*, çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023), 3/366.
[48] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/362.
[49] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *eş-Şevâhidü'r-rubûbiyye fi'l-menâhici's-sülûkiyye,* thk. Celâleddin Aştiyânî (Kum: Müessesetü Bustân-ı Kitap, 1392), 136.
[50] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, "Asâletü ca'li'l-vücûd", *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî*, thk. Yahya Yesribî (Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2021), 234.
[51] Fevzi Yiğit, *Hikmet ve İllet-Molla Sadrâ'nın Nedensellik Teorisi* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018), 149.
[52] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet -el-Hikmetü'l-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-* çev. Yunus Cengiz vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2025), 6/430.

Nur zâtı gereği zuhuru, yokluk ise zâtı gereği karanlığı gerektirir. Karanlığa karanlık denmesinin nedeni gözün görmeye yol bulamamasıdır. Nitekim mevcut olup karanlık dolayısıyla gözükmeyen bir şey, bakan için yok gibidir. Ama asıl karanlık yokluğun karanlığıdır çünkü ışık olsa bile yok olanın göze görünmesi mümkün değildir. Şu hâlde kendisi veya başkası nedeniyle var olmayan bir şey karanlık ismine en layık olandır.[53] Nurun kendisi zâtı gereği görünürken gölgeler nur sayesinde görünür olur. Gölgeler tıpkı cisimler gibi karanlıkta görünmezken ışık hem kendisi görünür olan hem de nesneleri görünür kılandır.[54]

Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb* adlı eserinde genel anlatımından farklı bir tasvirde bulunur. Burada âlemi oluşturan üç şeyden bahseder: varlık/nur, karanlık ve gölge. Oysa genel kabulüne göre karanlık mutlak yokluğa, gölge ise imkâna karşılık gelmektedir. *Mefâtihü'l-gayb*'ta ise nur zorunlu olana, karanlık ve karanlığa ait olan şey noksanlık ve fakirlikten ibaret olan imkâna ve gölge ise mümkün olan şeyin mahiyetine karşılık gelir. Yani gölge mevcut bir şeyin sınırlı varlığından elde edilen akledilir manadır ki bu maluliyet, fakirlik ve gayrıyla bağlantılı olma gibi sıfatlara sahiptir.[55]

Molla Sadrâ gölge sembolizmini Kur'ân-ı Kerim âyetlerinden hareketle de yorumlar.[56] Gölge kavramı iki âyette sembolik ve felsefî anlamda kullanılmıştır. Birincisi "Allah'ın yarattığı şeyleri görmüyorlar mı? Onların gölgeleri Allah'a secde ederek ve tevazu ile boyun eğerek sağa ve sola dönmektedir"[57] âyetidir. Bu âyette bütün her şeyin Yüce Allah'a zâtî bir ibadeti ve fıtri bir menasiki olduğu ifade edilmektedir.[58] Allah Teâlâ onların gölgesinin sağa düşmesini kendisine secde, kulluk, küçüklük ve celali karşında zillet olarak bildirmiştir.[59] İkincisi ise Furkan sûresi 25 ve 26'ncı âyetleridir.

Molla Sadrâ, İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-hikem*'deki anlatımını esas alarak Furkan 25'inci ve 26'ncı âyetleri şöyle yorumlar: "Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık"[60] âyetinde gölgenin sabit kılınması Rabbin kalıcı feyz ve cömertliğine işaret eder. Bu da sudûr yoluyla eşyanın sûretlerinin tecellisi ve bunun yanında eşyadaki eksiklikleri giderecek olan ikincil yetkinliklerin meydana çıkması anlamına gelir. "Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık" kısmında geçen güneş Tanrı'yı, gölge ise âlemi temsil eder.[61] "Sonra gölgeyi kendimize yavaş yavaş çektik"[62] âyetinde âlemin, Allah Teâlâ'ya döndürüleceği bildirilir. Âlemin Allah Teâlâ'ya dönüyor olması, O'na ait olan varlığı yönüyle iken kendisi itibariyle âlem zaten mümkün bir yokluktan ibarettir.[63]

Molla Sadrâ hadislerde geçen gölge kavramına dair örnekler verir. Ona göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Senin gölgen dışında gölge olmadığı kıyamet gününde beni arşının gölgesi altında gölgelendir." Buradaki günden kasıt ilk aklın varlığının günüdür ki o da Nur-u Muhammedîdir. Hz. Muhammed, o gün indiği övülmüş makama geri döner.[64]

---

[53] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 6/430.
[54] Molla Sadrâ, "İksîrü'l-ârifin", 3/123.
[55] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/450.
[56] Kur'ân-ı Kerim'de gölge kelimesi 22 defa geçer ve tabiî anlamında devamlılık ve süreklilik vardır. bk. Cengiz Güneş, "Kur'an'da Gölge Metaforu", *Tokat İlmiyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2024), 118. Kitab-ı Mukaddes'te gölge geçici olan şey, Tanrı'nın kanatlarının gölgesi, gündüz rahatlanacak sığınak ve Tanrı'nın elinin gölgesi şeklinde geçer. İncil'de ise her nimet ve mükemmel armağanın Işıklar Babası tarafından kendisinde döneklik gölgesi olmayan yukarı âlemden indirildiği ifade edilir. *Kutsal Kitap -Eski ve Yeni Ahit-*, (Kore: Yeni Yaşam Yayınları, 2008), 456, 591, 628, 727-729, 763, 1307.
[57] Kur'an Yolu (Erişim 25 Temmuz 2025), en-Nahl 16/48.
[58] Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, 81.
[59] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, "Kazâ' ve'l-kader", *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî-yi Sadrü'l-müte'ellihîn*, çev. Mehdi Dehbaşî (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1389), 2/493.
[60] el-Furkan 25/45.
[61] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/456, 6/408.
[62] el-Furkan 25/46.
[63] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/458; İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem*, 101-103.
[64] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/452.

Tabâtabâî'ye göre Ehl-i Beyt İmamlarının sözlerinde gölge sembolizmi çokça geçer. Bu hadislerden bir tanesi şöyledir: "Allah Teâlâ'yı tutacak bir gölge yoktur. Ancak O, eşyayı gölgeleriyle birlikte tutar." İmam Muhammed Bakır'dan (ö. 114/733) "gölge bir şeydir ama aslında bir şey değildir" şeklinde rivayet olunmuştur.[65] İmam Mûsâ Kazım'dan (ö. 183/799) şöyle rivayet edilmiştir: "Dünya akıl ve ilim sahibi olan için Allah'a dönen bir gölge gibidir."[66] Bu rivayetin tam bir felsefî hüviyete sahip olup kozmolojik açıdan âlemin gölge seviyesinde var olduğunu gösterir.

2. Kozmolojik Açıdan Gölge Sembolizmi

Gölge sembolizmi temelde varlığın birliği öğretisine dayanır. Dolayısıyla ilke taliyi, illet malulü ve ışık gölgeyi meydana getirir. Yine sudûrun kaynağı ile sonucu, zahir olan ile mazhar arasında ontolojik derece farkı vardır. Bu, bütünüyle kozmosun Zorunlu Varlığın parıltı, sızıntı ve gölgesinden başka bir şey olmadığı şeklinde ifade edilir. Buna felsefî olarak varlığın teşkîki denir.[67] Kozmos kendinde bir bütünlük ve birlik ihtiva etse de ikili yapısı gereği görünmeyen ve görünen kısımlarına ayrılır. Görünmeyen gaybî kısım melekût diye isimlendirilir ki burası soyut, aklî, ruhanî ve nuranî varoluş alanıdır. Görünen kısım ise maddî, cismanî ve gölge diye isimlendirilen alandır. Ayrıca bu iki alanı birleştiren bir alan daha vardır ki buna nefsanî, hayalî ve misalî alan denebilir. Buna göre bir alt varlık alanı bir üsttekinin gölgesi olarak kabul edilir. Yine üst varlık alanı alttaki için gayb iken üstteki için alt alan şehadettir. Şu hâlde melekût âlemi bir anlamda Nurların Nuru'nun gölgesidir.[68] Ancak Molla Sadrâ; Sühreverdî, İbnü'l-Arabî ve Dâvûd-i Kayserî'nin ayrık misaller âlemi görüşüne katılmaz. O, misallerin gölgesel bir sübut ile bilaraz sabitlik anlamında duyulur sûretlerin gölgeleri olduğunu dile getirir. Bu durum şaşının gördüğü ikinci sûretlere veya sesin yankılanmasına benzetilebilir. Bir şeyin yankısı ve aynadaki sûreti o şeyin bizzat kendisi ve hakikati değildir.[69]

Meşşâî felsefede Zorunlu Varlık var olduğu için bütün âlem vardır.[70] Yani âlem ile Tanrı arasında illet malul ilişkisi olup illet malulün zorunlu olarak sebebidir. Platoncu, Yeni Platoncu ve irfanî anlayışta nedensellik bir kademe daha derinlik kazanır ve âlem Hakk'ın mazharı, aynası ve gölgesi olarak kabul edilir. Yani bu anlayışta âlemin Hakk'ın karşısında ayrık bir varlığı değil tam aksine izdüşümsel bir varlığı söz konusudur.[71]

Molla Sadrâ'ya göre çokluk; zâtında vücûdu olmayan, yaratma ve tesir ile bağlantısı bulunmayan, "mâhiyet" ve "a'yân-ı sâbite" ismi ile isimlendirilen Hakk'ın işlerini temsil eder. Hatta bunlar Nurların Nuru'nun gölgesi olan mevcutların sahip oldukları yönlerden başka bir şey değildir. Bunlar bir çeşit birleşmeye "Kayyum Varlık"ın sızıntısıdır ve sadece bu yönden onların hükümleri ve üzerlerine yapılan yüklemleri vardır.[72] Hâsılı metafizik anlayışta dini anlayışta olduğu gibi şahsiyet sahibi insan biçimli bir Tanrı'nın keyfe keder iradesiyle mevcutları yoktan (hiçlik ve salt yokluk) yaratması kabul görmediği gibi varlığın dereceli yapısını reddeden ve üst seviyelerini yok sayan materyalist bir anlayış da kabul edilmez.

Metafizik anlayış asıl ile tali, öz ile kabuk, üstün ile aşağı ve sebep ile sonuç arasında ayrım yapar. Buna göre oluş âlemiyle onu meydana getiren emir/ruh âlemi arasında ontolojik derece farkı vardır. Emir âlemi aşağısına nispetle gölgemsi bir şey değil aslî bir şeydir. O, aynıyla nefsü'l-emr ve en yüce olan Allah kelimesidir. Mevcudatın kendisiyle hayat bulması yönüyle ona 'Ruhullah' denilmiştir.[73] Şu âyetlerde oluş ve bozuluş

---

[65] Tabâtabâî, *el-Mizan fi tefsiri'l-Kur'an*, 8/368-369.

[66] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Kesrü esnâmi'l-câhiliyye*, thk. Muhsin Cihangirî (Beyrut: Müessesetü'l-Tarihi'l-Arabî, 2007), 196.

[67] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 7/202; İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2007), 5/421.

[68] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 6/428; Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, 80.

[69] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/548.

[70] Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 139.

[71] Molla Sadrâ, *Kitâbü'l-meşâ'ir*, çev. Ahmet Kamil Cihan vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021), 139.

[72] Molla Sadrâ, *İkâzü'n-nâimîn*, 68.

[73] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *el-Mezâhirü'l-İlâhiyye fi esrâri'l-ulûmi'l-kemâliyye*, thk. Muhammed Hamenei (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1378), 60-61.

âleminin yokluk yönüne işaret edilmiştir: "O'nun veçhi dışında her şey helak olacaktır."[74] "Biz yerleri ve gökleri ve ikisi arasındaki her şeyi ancak hak üzere yarattık."[75]

Molla Sadrâ sudûr teorisini hem varlık hem nur üzerinden izah eder. Nitekim varlık ve nurun her ikisi zâtları gereği zahir ve zahir kılıcıdır. Yani sudûru zorunlu kılan şey varlığın kendindeki zorunluluğudur. Başka bir deyişle varlık ne ise o olarak zorunlu sonuçlarını meydana getirir. Bu sebeple sırasıyla akıllar, nefisler ve cisimler meydana gelir. Cisimler âlemi gölgeler âlemi olarak isimlendirilir. Kur'ân-ı Kerim'de bu durum şöyle ifade edilir: "O gökten yere kadar her işi düzenler."[76] Sudûrun sonunda meydana gelen cismanî cevherler, akıldan en uzakta yer aldıkları için cevherleri gizli ve zâtları noksandır.[77] İşte gölge ile kastedilen varlıksal bir şey olmayıp aksine sadece nurun eksikliğinin mertebesidir. Eksiklik ise yoklukla ilgilidir."[78]

Molla Sadrâ bunu *Esfâr*'ın altıncı cildinde gölgelerin meydana gelişini şöyle ifade eder: Nurların Nuru'ndan başlayan sudûr sürecinde nur, kaynağından uzaklaştıkça gücünü, tamlığını ve yetkinliğini kaybeder. Nurların Nuru'ndan işrâkın gerçekleşmesiyle nur cevherleşir ve bunun nedeni bahsedilen noksanlaşma, fakirlik ve yoksunluk durumudur. Sudûr aynı zamanda bir düşüştür. Nurun/varlığın düşüşü gölgelere ve buradan da cisimlere/karanlıklara kadar ulaşır.[79] Bununla birlikte akıl ile cisim ve ışık ile gölge arasında tam bir kopuş ve ayrılık gerçekleşmez. Aksi durumda o şey salt yokluğa karışırdı.[80]

Molla Sadrâ'ya göre her nefsanî mufârık cevher, cirmanî ve misalî bir silüeti gerektirir. Burada nefis ile cirim arasında öncelik ve sonralık veya istidat ilişkisi yoktur. Bilakis her ikisi varlıkta beraberce bulunur ve aralarındaki ilişki şahıs ve gölgesi arasındaki ilişki gibidir. Bu ilişki tâbi oluş ve lüzum ilişkisidir.[81] Buna göre türsel tabiatlar; nurânî zâtların ve hükümran aklî ruhların gölgeleri ve kalıplarıdır. Yine bunlar, ilâhî isimlerin gölge ve kalıplarıdır ki muhakkik âriflerin nezdinde "aklî ve türsel olan a'yân-ı sabiteler" için rablerin rableri menzilesindedir. Rububiyet âleminde sabit hakikatler olan aklî sûretler yani türler, "gölge ve siluetler gibi olan misallerin peş peşe" gelişiyle korunur.[82]

Hâsılı âlem Zorunlu Varlığın çelişiği veya karşıtı değil lazımı, tâbisi, işi ve gölgesidir.[83] Başka bir deyişle Zorunlu Varlık biricik gerçekliktir ve lazımı (gölgesi) olan âlemi meydana getirir.[84] Yani âlem meydana gelmektedir çünkü Zorunlu Varlık zâtında zâtı için bir zuhura sahiptir. O, bir taraftan gizlilerin en gizlisi iken diğer taraftan göklerin ruhları ve yerlerin gölgelerini aydınlatan fiilî sebebiyle bizatihi zuhur edendir. Zuhur eden ile mazhar aynı ontolojik derecede değildir. Bu durum epistemolojik olarak da benzer bir sonuç verir. Yani gerçek ve aslî varlık bilginin saf hali iken âlem ise derecesi düşük olan bilgi seviyesini (zan/sanı/kanaat) temsil eder.

3. Epistemolojik Açıdan Gölge

Platon'a göre bütün âlem dikey bir çizgi gibidir ve ikiye bölünebilir. Aşağı âlem gölgeler âlemi olup sanıya (kanaat ve iman) konu iken yukarı âlem nurlar âlemi olup bilgiye (çıkarım ve kavram) konudur. Geometrik şekillerin matematik gerçeklerin yansıması olması gibi gölge de ideal ve gerçek olanın yansımasıdır. Burada gölge derken kastedilen şey, cismanî nesnelerin kendisidir. Bu açıdan nesneler bilgiye, ilkeye ve gerçek âleme

[74] el-Kasas 28/88.
[75] el-Ahkâf 46/3.
[76] es-Secde 32/5.
[77] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/484.
[78] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/206.
[79] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 6/430.
[80] Molla Sadrâ, "İksîrü'l-ârifin", 3/120.
[81] Molla Sadrâ, *el-Mebde' ve'l-me'âd*, 2/554.
[82] Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, 80.
[83] Molla Sadrâ, *el-Mezâhirü'l-İlâhiyye*, 25.
[84] Molla Sadrâ, *Kitâbü'l-meşâ'ir*, 34.

ulaşmak için bir başlangıç noktasıdır. Sonrasında devreye akıl yürütme girer ve böylece bilgiye/kavrama ulaşılır. Şu hâlde akıl yürütme sanı ile kavram arasında gerçekleşir.[85]

Platon için duyumsanabilir dünyada ışık neyse akledilebilir dünyada iyi ve güzelin kendisinden geldiği doğruluk ve kavram da odur. Epistemolojik olarak doğruluğa ve kavrama erebilmek için insanın dünyevî bağlılık ve bağımlılıklardan azade olması gerekir. Oysa genellikle dünyaya bağlı insanlar gölgeleri nihai gerçekler olarak kabul eder. Başka bir deyişle aklı ve görüşü zayıf olanlar için gölgelere bakmak ışığa bakmaktan kolaydır. Dolayısıyla mağaradan çıkmaya çalışmak ve ışığa bakmak insanlara zor gelir. Bu zorluğu göze alan kişinin önce gölgelere, sonra sudaki yansımalara, sonra nesnelerin kendisine ve en sonunda gökyüzüne bakması gerekir. Böylece bu kişi her şeyin nedeni olan güneşi görebilir.[86]

Gölge sembolizmini genişçe işleyen İbnü'l-Arabî'ye göre mümkün varlıklara "şey" denilmesinin nedeni, onların Allah Teâlâ ile olan ilişkileri sayesinde belli bir hakikate sahip olmalarıdır. Bu varlıklar, Allah Teâlâ'nın ilminde sabit bir şekilde bulunduğu için tamamen yok sayılmazlar. Zira onlar Allah Teâlâ ile olan bağları sayesinde bir tür gerçeklik ve süreklilik kazanırlar. Bu yüzden onlar, hem "şey" olarak kabul edilir hem de varlık içinde bir yer edinirler. Bunun yanında asılları yokluk olduğu için, gölge olarak da adlandırılırlar. Zira gölge, gölge sahibi karşısında hükmen yok sayılır. Berzah olarak adlandırılan mümkün varlık, Hakk'ın en-Nûr ismiyle tezahür edince Mutlak Varlığın gölgesi meydana gelir ki dış âlemdeki varlıklar bundan başka bir şey değildir.[87]

Dâvûd-u Kayserî'ye göre ise ilmin hakikatini ve bilginin neye iliştiğini Tanrı'dan başka kimse tam olarak bilemez. Çünkü gerçek bilgi, sadece görüneni değil, onun arkasındaki hakikati de bilmeyi gerektirir. İnsan, çoğu zaman bir şeyi bildiğini zanneder. Bu zannın kaynağı, gölge ile gölge sahibi arasında bir fark olmadığını düşünmektir. Oysa varlıklar, hakikatte kendi başlarına var değildir bilakis onlar, asıl varlığın yani Tanrı'nın birer gölgesidir. Bilgi de buna benzer şekilde oluşur. Bir şeyi bilmek, bazen sadece onun var olduğunu bilmekle sınırlı kalır. Nitekim bir şeyin varlığını bilmek, onun hakikatini ve mahiyetini bilmek anlamına gelmez. Şu hâlde gerçek bilgi ancak Tanrı'ya aittir çünkü gerçekte var olan O'dur.[88]

"Tanrı'nın bilgisi" konusu metafiziğin en zor konularından birisidir. Molla Sadrâ'ya göre Tanrı'nın ilmi, Onun varlığı demektir. Dolayısıyla O, şeylere ve onların zâtlarına onlardan daha yakın ve daha layıktır. Daha doğrusu Tanrı'nın zâtının hazır olması demek her şeyin Onun için hazır olması demektir. Tanrı katında olan aslî hakikatlere göre meydana gelen şeyler; gölge ve karanlık menzilesindedir.[89] Tanrı'nın mevcut olacak şeylerin sûretlerini onlar dış dünyada mevcut olmadan önce bilmesi varlığın bir çeşididir. Tanrı katındaki bir şey, dış dünyadaki varlığa nispetle noksan bir varlık gibi gözükse de aslında öyle değildir. Tam aksine dış dünyadaki şeyler Tanrı'nın ilminin aynı olmakla birlikte Tanrı'nın kendisine nispetle bir tür gölge gibidirler.[90]

Tanrı'dan sonra bilgi sahibi olma niteliğine en çok sahip olan varlık insandır. Zira insan nefsinin hüviyeti, ilâhî hüviyetin bir gölgesidir.[91] Bunun gibi insanın bedeni, nefsin varlığı ve birliğinin gölgesidir.[92] Nitekim insan nefsi bilfiil akıl olunca cilalanmış bir ayna ve insan-ı kâmil olur.[93] İnsan-ı kâmil ise Tanrı'nın âleme yönelik şefkatinin ve hidayetinin bir gereği olarak insanlar üzerindeki gölgesidir.[94]

---

[85] Platon, *Devlet*, 266-267.
[86] Platon, *Devlet*, 269-272.
[87] İbn Arabî, *Fütûhat-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2009), 11/65.
[88] Davud el-Kayseri, *Mukaddemat*, 29, 44.
[89] Molla Sadrâ, *Kitâbü'l-meşâ'ir*, 142.
[90] Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî Molla Sadrâ, *Hikmetü'l-İşrâk ve Ta'lîkatü Sadrül-mütellihîn -İlahiyyât-*, thk. Necefkulu Habibi (Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1396), 4/156-157.
[91] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 6/554.
[92] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/130.
[93] Molla Sadrâ, *Esrârü'l-âyât*, 9.
[94] Molla Sadrâ, *Kesrü esnâmi'l-câhiliyye*, 87.

Molla Sadrâ açısından idrake konu olan şey yokluk değil varlıktır. "Zira varlık nurdur ve onun dışındaki şeyler zât bakımından karanlıktır."[95] Molla Sadrâ varlığın kendisiyle zihindeki kavramı arasında ayrım yapar. Buna göre soyutlamayla elde edilen varlık kavramı şeylikler için genel arazdır ve dış dünyadaki varlığın hakikatinin bir gölgesidir.[96] Başka bir deyişle nefsin zâtından kaynaklanan aklî ve hayalî sûretler, Hakk Teâlâ'dan sadır olan harici varlıkların silüet ve gölgeleridir. Bu aklî ve hayalî sûretlere zihnî ve gölge varlık denir. Kendisinden etkilerin kaynaklandığı varlığa ise "haricî ve aynî" varlık ismi verilir.[97]

Molla Sadrâ felsefesinde zihnî varlık bir tür gölge varlıktır. Haricî ve zihnî varlık çeşitlerinin her biri, zâtları korunan manalar ve tümel mahiyetler için geçerlidir. Yoksa varlığın kendisinin zihnî ve gölge varlığa girmesi söz konusu değildir. Zira bu varlığın değişimini gerektiren başka bir varlığı olmasını zorunlu kılar ki geçersizdir.[98] Zihindeki mahiyetlerin sûretleri, Hakk'tan ibdâ yoluyla feyezan eden varlığın gölgeleridir. Bu sûretler yansıma ve zuhur yoluyla insanda hasıl olur. Şu hâlde insanın bunları olduğu gibi bilmesi için kalbinin nurlanması ve başta enaniyet olmak üzere aradaki perdelerin kalkması gerekir.[99] Yani cehalet aklın gölgesi değil aklın tezahürünün zorunlu sonucu olan başkalık idrakinin bir sonucudur.[100]

Molla Sadrâ'ya göre gölgeyi bilmek gölge sahibini bilmeyi gerektirmez. Gölge bilgisi mahiyet bilgisidir ve zihnin elde ettiği mahiyet bilgisi gerçeği olanca açıklığıyla ele vermez.[101] Gölge sahibini bilmek için doğru bir yöntem izlemek gerekir. Bu Kur'ân'da "evlerine kapılarından girin"[102] âyetiyle işaret edilendir. Yani her bir şeyin bilgisi için doğru bir yöntem uygulanması gerekir.[103] Bir kimse âlem ile ilgili olarak ancak kendisi ve bildiği gölgelerle sınırlı olarak bir şeyler bilebilir ancak başkaları açısından bu bilgi ona kısmen açıktır. Yine bir kimse Hakk'ın gölgesi olması bakımından Hakk'ı bilirken gölge sahibinin zâtında olanın bilinmemesi bakımından Hakk'ı bilemez.[104] Burada kastedilen şey hikemî, metafiziksel ve en derunî bilgi anlamındadır. Yoksa insan mantık ve muhakeme açısından şeylerin bilgisine ulaşır.

Molla Sadrâ psikolojik açıdan karanlık ile gölge arasında fark görür. Şöyle ki insan, kendi karanlığına yani zâtî fakirliği ve imkânına bakınca korku ve endişe hisseder. Bunun gibi kara sevdaya düşenlerin yaşadığı korku ve endişenin sebebi dimağlarındaki karanlıktır. Oysa gölgeye bakmak sevinç ve sürur oluşturur. Çünkü gölge ışıkla beraber tecrübe edilen bir şeydir ve ışığın tasavvuru sevinci doğurur ki bu da varlığın ve ruhun yayılmasıdır. Nitekim ışığın sevince neden olduğu hayvanlarda da gözlemlenir.[105]

SONUÇ

İnsan aklı tasavvur, tasdik ve dil yoluyla gerçekleri kavramanın yanında nesne ve sembollere nüfuz ederek de gerçekliği kavrayabilir. Aklın bu gücüne sezgi ve müşahede gücü denir ki metafiziğin temellerinden birini aklın bu faaliyeti oluşturur. Molla Sadrâ'nın anlattığına göre antik filozoflar tabiatı ve evreni sezgi ve müşahede ile inceledikleri sembollere rastladılar ve bunların hakikati doğrudan temsil ettiğini gördüler. Sonra bu sembollerin mantık ve muhakeme yoluyla ulaştıkları sonuçlara mutabık olduğunu tespit ettiler. Böylece bunları kullanarak hakikati aktarmaya çalıştılar. Zira müşahedeye dayanan bazı bilgilerin doğrudan rasyonel olarak ifade edilebilmesi mümkün değildi.

---

[95] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/456; Sadi Yılmaz, *Molla Sadrâ Felsefesinde İdrak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 91.
[96] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/516.
[97] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/492.
[98] Molla Sadrâ, *Kitâbü'l-meşâ'ir*, 42.
[99] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 1/1/460; Sedat Baran, "Molla Sadrâ'da Zihni Varlık", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018), 179.
[100] Henry Corbin, *Tanrı'nın Yüzü İnsanın Yüzü*, çev. Kübra Gürkan-Burag Garen Beşiktaşlıyan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 306.
[101] Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*, çev. Ahmed Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 53.
[102] el-Bakara 2/189.
[103] Molla Sadrâ, *el-Hikmetü'l-'arşiyye*, 131.
[104] Molla Sadrâ, *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet*, 2/456.
[105] Molla Sadrâ, *Mefâtihü'l-gayb*, 1/451.

Metafiziğin temelinde sembolik anlatılar bulunur zira sembolizm, zihnin gerçekliği kavramada yetersiz kaldığı yerlerde zihni en yüksek algı seviyesine ulaştırır. Şu hâlde gölge sıradan bir örnek ve misal değil derin anlamları içerisinde saklayan bir semboldür. Gölge öyle bir şeydir ki malulün illete delalet etmesi gibi sahibine işarette bulunur. Gölge; mahiyet olarak varlığa, mümkün olarak zorunluya, tâli olarak asla ve değişen olarak kalıcıya bizi götürür. Ayrıca gölge sembolü maddi evrenin karanlık, bilinemez ve yok olucu karakterine işaret ettiği için etkili bir semboldür.

Felsefe tarihinde gölge sembolünü güçlü bir şekilde işleyen ilk kişi Platon'dur. O, mağara metaforunu gölge sembolizmi üzerine inşa etmiştir. Buna göre görünen âlem görünmeyen ve yüce âlemin bir gölgesidir. İslâm dünyasında ise Sühreverdî ve İbnü'l-Arabî'den sonra bu sembolü geniş bir şekilde kullanan filozof Molla Sadrâ'dır. Makalenin de ortaya koyduğu gibi onun güçlü bir Platon takipçisi olduğu söylenebilir. O, âlemi gölge varlık seviyesinde görür ve bu, âlemin ne sofistik bir bakış açısıyla hiçlik seviyesinde ve ne de materyalist bir bakış açısıyla nihai gerçeklik seviyesinde olduğu anlamına gelmez. Bir şeyi gölgesiyle görmek demek, gölge ve sahibini ayrık ontolojik üniteler şeklinde görmek değildir; tam aksine bir şeyi lazımlarıyla birlikte görmek demektir. Bunun felsefi karşılığı varlık birdir, mahiyet karşısında asıldır ve teşkîki yapısı gereği mertebeleri gerektiren bir âlemi sonuç verir şeklindedir. Dolayısıyla o, Platon'un idealarını ayrık bir âlemde yer alan şeyler olarak da yorumlamaz.

Gölge sembolizmi İslâm felsefesinin temel izah yöntemleri olan zorunlu-mümkün ve varlık-mahiyet ayrımlarına mutabakat sağlamaktadır. Ayrıca varlığın asaleti düşüncesinin anlaşılmasında gölge sembolü önemli bir işleve sahiptir. Şöyle ki âlem, varlığa göre mahiyet ve zorunluya nispetle mümkün konumundadır. Eğer varlık kendisini açmasaydı âlem meydana gelmeyecekti. Burada keyfe keder ve insanî anlamda bir irade söz konusu değildir. Zira varlık olması açısından varlık veya Zorunlu Varlık'ın kendi olması dışında bir seçenek yoktur. Onun kendi olması ise bütün var olabilecek imkânları meydana getirmesidir. Başka bir deyişle panteizmdeki Tanrı âlem özdeşliği ne kadar yanlış ise deizmdeki Tanrı âlem ayrıklığı da o kadar yanlıştır. Doğrusu metafizik prensiplere bağlı olarak inşa olunabilir. Buna göre maddî âlem bir hiçlik, karanlık ve tamamıyla yokluk olmadığı gibi nihai ve biricik gerçeklik seviyesini de temsil etmez. Çünkü varlığın teşkîki gereği maddî evren üst varlık seviyeleri meydana gelmeden ortaya çıkamaz.

Zorunlu Varlık varlığın şiddeti ve insan idrakinin zayıflığı dolayısıyla idrak edilemez. Bu durum öğle vakti çıplak gözle güneşe bakmaya benzer. Oysa güneşin ışığının gücünü kaybettiği zamanlarda güneşe bakmak mümkündür. İşte bunun gibi alacakaranlık ve gölgede hakikat, rahatlık, sûret, tabiat, oluş ve bozuluş vardır. Bu durumda gerçeklik namına var olan şeyler varlığa ait iken siyahlık başta olmak üzere yokluk, bilinmezlik, görecelik ve geçicilik şeylere ve onların zâtlarına aittir. Bu ikincilerin nedeni onların sudûr, açılım, düşüş ve Hakk'tan uzaklaşmalarının neticesi olmalarıdır; tıpkı şahıstan gölgesinin çıkması gibi.

Gölge kendinde karanlık bir şey olduğu için maddeye ve cisme karşılık gelir. Varlığı apaçık ve bilgiye konu olmayan bu varlık seviyesi ancak nur sayesinde bilinebilir. Dolayısıyla sadece cismanî seviyede kalınarak varlığı, nefsi, aklı ve Tanrı'yı bilmek mümkün değildir. Bu sayılan soyut varlıkların bilgisine ulaşmak için gölge nispeten işe yarasa da sadece gölgede kalarak bunları gereği gibi bilmek mümkün değildir. Başka bir deyişle maddî evrene gömülenler veya sadece ait oldukları gölgeler vasıtasıyla soyut varlıkları bilmeye çalışanlar bunları tam olarak bilemezler. Zira malulün bilgisi illetin tam bilgisini vermez. Buraya kadar söylenenlerden şu sonuçları çıkartabiliriz:

1. Gölge âlemin Tanrı'dan meydana geldiğini ancak bunun ontolojik bir çoğalma olmadığını gösterir. Çünkü gölge, gölge sahibinden çıksa da gerçekte var değildir. Ayrıca gölge ile sahibi arasında lüzum ve ayrılmazlık ilişkisi vardır.

2. Gölge görünür evrenin temel karakteri olan hakikatinin bilinmezliğine işaret eder. Bunun sebebi insanın yetersizliği değil âlemin karanlığa bakan yönüdür. Bu anlamda madde ve cisim tam birer gölge pozisyonundadır.

3. Gölge sınırlılık anlamına gelerek varlığın tikel ve bireyselleşmesini ifade eder. Bu anlamda gölgeler sahiplerine işaret etse de sahibinin tam bilgisini ele vermez.

4. Gölge sembolü varlığın asaleti ve dereceli yapısını (teşkîk) ele vermesi açısından iyi bir semboldür.

5. Gölge sembolü ile zorunlu-mümkün, varlık-mahiyet ve nedensellik meseleleri açıklığa kavuşur.

Kaynakça/References

Burckhardt, Titus. *Aklın Aynası*. çev. Volkan Ersoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.

Baran, Sedat. "Molla Sadrâ'da Zihni Varlık". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018), 169-188.

Corbin, Henry. *Tanrı'nın Yüzü İnsanın Yüzü*. çev. Kübra Gürkan-Burag Garen Beşiktaşlıyan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.

Dâvud el-Kayserî. *Mukaddemat.* çev. Hasan Şahin-Turan Koç-Seyfullah Sevim. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.

Güneş, Cengiz. "Kur'an'da Gölge Metaforu". *Tokat İlmiyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2024), 115-138. Https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1423240.

Hamenei, Muhammed. *Molla Sadrâ ve Hikmet-i Müteâliye.* çev. Sedat Baran. İstanbul: Denge Yayınları, 2006.

İbnü'l-Arabî. *Fusûsü'l-hikem*. thk. Ebu'l A'la Afifî. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l Arabî, ts.

İbn Arabî. *Fütûhat-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayınları, 2006-2012.

İbn Sînâ. *er-Risâletü'l-arşiyye fi hakaiki't-tevhid ve isbatü'n-nübüvve.* thk. İbrâhim İbrâhim Hilâl. Kahire: Câmiatü'l-Ezher, 1980.

Izutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar*. çev. Ahmed Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.

Kutsal Kitap -Eski ve Yeni Ahit-. Kore: Yeni Yaşam Yayınları, 2008.

Meçin, Mahmut. "Felsefe ve Tasavvufta Sefer Metaforu: Aklî ve Manevî Yolculuk". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (2020/2), 329-353. doi: 10.29288/ilted.791301

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. "Asâletü ca'li'l-vücûd". *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî.* thk. Yahya Yesribî. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2021.

Molla Sadrâ. D*ört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 1 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*. çev. Şamil Öçal-Mustafa Borsbuğa. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023.

Molla Sadrâ. *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 2 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-*çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın-Fevzi Yiğit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023.

Molla Sadrâ. *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 3 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-.* çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023.

Molla Sadrâ. *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 5 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-.* çev. Mahmut Meçin-Mehmet Tayfun Küçük. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024.

Molla Sadrâ. *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 6 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-.* çev. Yunus Cengiz-Mehmet Nesim Doru- Şamil Öçal. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2025.

Molla Sadrâ. *Dört Aklî Yolculukta Aşkın Hikmet 7 -el-Hikmetü'L-Müte'âliye fi Esfâri'l-Akliyyeti'l-Erba'a-.* çev. Hasan Akkanat-Ahmet Faruk Yolcu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2025.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Esrârü'l-âyât*. thk. Muhammed Hâcevî. Tahran: İran Felsefe Akademisi Yayınları, 1402/1981.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-'arşiyye*. Tahran: İntişârât-ı Mevlâ, 1391.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Hikmetü'l-İşrâk ve Ta'lîkatü Sadrül-mütellihîn -İlahiyyât-.* thk. Necefkulu Habibi. 4 Cilt. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1396.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *İkâzü'n-nâimîn,* thk. Muhammed Hansârî, Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1384.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. "İksîrü'l-ârifin fî ma'rifeti'l-hakkı'l-yakîn". *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî.* thk. Yahya Yesribî. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2021.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. "Kazâ' ve'l-kader". *Mecmû'a-yi resâ'il-i felsefî-yi Sadrü'l-müte'ellihîn.* çev. Mehdi Dehbaşî. 3 Cilt. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1389.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Kesrü esnâmi'l-Câhiliyye.* thk. Muhsin Cihangirî. Beyrut: Müessesetü'l-Tarihi'l-Arabî, 2007.

Molla Sadrâ. *Kitâbü'l-meşâ'ir*. çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın-Fevzi Yiğit. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Mebde' ve'l-me'âd fî Hikmeti'l-müte'âliye.* thk. Muhammed Zebihî-Cafer Şah Nazarî. 2 Cilt. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1381.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *Mefâtihü'l-gayb*. thk. Necefkulu Habibî. 2 Cilt. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1384.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *el-Mezâhirü'l-İlâhiyye fî esrâri'l-ulûmi'l-kemâliyye.* thk. Muhammed Hamenei. Tahran: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmi-yi Sadrâ, 1378.

Molla Sadrâ, Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî. *eş-Şevâhidü'r-rubûbiyye fi'l-menâhici's-sülûkiyye.* thk. Celâleddin Aştiyânî. Kum: Müessesetü Bustân-ı Kitap, 1392.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *Molla Sadrâ ve İlâhî Hikmet.* İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.

Sühreverdî, Şihâbüddîn. *Hikmetü'l-İşrâk -İşrâk Felsefesi-*. çev. Eyüp Bekiryazıcı-Üsmetullah Sami. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Sühreverdî, Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş. *Kitâbü't-Telvîhât.* çev. Ahmet Kamil Cihan-Salih Yalın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Platon. *Devlet.* çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mizan fi tefsiri'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2005.

Kur'an Yolu. (Erişim 25 Temmuz 2025). https://www.kuran.diyanet.gov.tr/

Yılmaz, Sadi. *Molla Sadrâ Felsefesinde İdrak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Yiğit, Fevzi. *Hikmet ve İllet-Molla Sadrâ'nın Nedensellik Teorisi.* İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2018.